

МАНБАШУНОСЛИК ҲАМДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДАГИ БАЪЗИ МУАММОЛАР

Музаффар Аҳмедов
Ижтимоий сиёсий фанлар
Институти ректори
Тарих фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада манбашунослик ҳамда ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихини ўрганишдаги баъзи муаммолар муҳокама қилинган.

***Калит сўзлар:** манбашунослик, ўзбек давлатчилиги, Қадимий Турон, Мовароуннахр, Туркистон, тарихий-ҳуқуқий манбалар.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются некоторые проблемы источниковедения и истории узбекской государственности и права.

***Ключевые слова:** источниковедение, узбекская государственность, Древний Туран, Моваруннахр, Туркестан, историко-правовые источники.*

ABSTRACT

This article discusses some problems in the study of source studies and the history of Uzbek statehood and law.

***Key words:** source studies, Uzbek statehood, Ancient Turan, Movarunnahr, Turkestan, historical and legal sources.*

Ўзбек халкининг тарихи жуда бой ва қадимийдир. Зеро, ўзбек давлатчилиги тарихи ўз илдизлари билан асрлар қарига бориб тақалади ва уч минг йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олади. Қадимий Турон, Мовароуннахр, Туркистон худудида равнақ топган давлатлар жаҳон маданиятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирганлар. Ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихини ўрганишда тарихий манбаларнинг ўрни ниҳоятда юксак эканлиги ҳақида ҳеч қандай эътироз бўлиши мумкин эмас. Холбуки, тарих кишилиқ жамиятининг конкрет тараккиёт йулини ўрганувчи бирдан-бир фан сифатида ижтимоий фанлар (фалсафа, сиёсий иқтисодиёт назарияси, жамиятшунослик,

адабиёт, ҳуқуқшунослик, давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи, сиёсий таълимотлар тарихи тизимида муҳим ўрин тутади»?

Шундай экан, тарихий-ҳуқуқий манбаларни ўрганиш араб алифбосида битилган туркий, форсий ва араб тилларидаги тарихий асарлар, машҳур ёдномалар, илмий қомуслар, маноқиблар (арабча «манкаба» сўзининг қўпик шакли бўлиб, мақтов истеъдод, яхшиқхислатлар, ҳамду санолар маъносини англатади), тазкиралар, турли хил ҳужжатлар, ёрлиқлар, фармон-фармойишлар, шажаралар, вақфномалар, васиқалар ва бошқалар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш ўзлигимизни англаш, ватанимиз, халкимиз, давлатимиз ва ҳуқуқимиз тарихига оид мукамал билимларга эга бўлишимизни таъминлайди.

Ушбу, вазифаларни бажариш учун эса Ўзбекистон давлатининг тарихи, сиёсий таълимотлар тарихи билан шуғулланувчи ҳуқуқшунос мутахассислар манбашуносликни пухта ва мукамал билишлари лозим. Масаланинг яна бир нозик, аммо хал этилиши мумкин бўлган жихати ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳуқуқшуносларнинг араб ёзувини ёки форс, араб ва бошқа шарқ тилларини билмасликлари ёхуд шарқшуносларнинг юридик малумотга эга бўлмасликлари муаммосидир. Агар шарқшунослар ва ҳуқуқшунослар ўзаро ҳамкорликда илмий тадқиқотлар олиб борсалар ёки улар иккинчи мутахассислик малумотларини астойдил эгаллашга жазм этсалар, нур устига аъло нур бўлар эди ва, шубҳасиз, ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихининг кемтик ерларини имкон қадар тўлдиришга ўз улушларини қушиб савоб иш қилган бўлар эдилар.

Манбашунослик тарих фанининг асосий ва муҳим тармоқларидан бири бўлиб, турли манбалар - моддий, этнографик, археологик ва ёзма ёдгорликларни қидириб топиш, улардан илмий фойдаланиш назарияси ва амалиёти устида тадқиқот олиб боради. Тарихий манба деганда узоқ ўтмишда содир бўлган воқеа ва ходисалар, табиат ва жамиятнинг муайян босқичида рўй берган кечмиш ҳақида тасаввур ва маълумотларни ўзида акс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликлар тушунилади.

Моддий ёдгорликлар туркумига кўҳна манзилгоҳлар, мазор ва хилхоналар, шаҳарлар, масжид-мадрасаларнинг бинолари, қадимий деворлар, қасрлар ва қальаларнинг харобалари, сардобаларнинг қолдиқлари, уларда топилган турли ашё ва жихозлар, суғориш тизими иншоотлари, турли тангалар, уйиб ишланган хар хил суратлар, хайкаллар, тош ва бошқа қаттиқ предметлардаги ёзувлар киради.

Маънавий ёдгорликлар туркумига эса, узоқ умишдан қолган қулёмалар, одамларнинг туриш-турмуши ва урф-одатларини акс эттирувчи материаллар ҳамда одамлар онгида сақланиб қолган анъаналар, аجدодлардан авлодларга

ўтиб келган ривоятлар, афсона ва халқ оғзаки ижоди кабилар киради. Хуллас, табиат ва жамият ўтмиши билан боғлиқ бўлган ҳар қандай ашё ва малумотлар тарихий манба сифатидан намоён бўлиши мумкин.

Манбашуносликнинг асосий вазифаси турли фан сохаларига тегишли булган манбаларни топиш, уларни туркумларга ажратиш, чуқур ва атрофлича тадқиқ қилиш ва тахлил этиш, манбада акс этган ёки баён этилган воқеа-ходисалар, келтирилган фактлар ва далилларнинг аниқ ва объективлигини аниқлашдан иборат.

Ўзбек манбашунослиги мактабининг асосчиси Б.А. Ахмедов тарихий манбаларни, уларнинг умумий хусусияти, ўтмишни ўзида акс эттиришига қараб қуйидаги асосий беш гуруҳга бўлиш мумкинлигини таъкидлайди:

1) моддий (ашёвий) манбалар жумласига ибтидоий одамлар истиқомат қилган ва дафн этилган жойлар, уларнинг меҳнат ва уруш қуроли, бино ва турли иншоотлар (қальалар, қасрлар, хаммомлар, карвонсаройлар) нинг қолдиқлари ва уй-рузғор буюмлари киради;

2) этнографик манбалар халқларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ материаллар ва маълумотлар, масалан, халқ, қабила ва уруғ номлари, қурол ва буюмларнинг нақш ва безаклари, кишилар онгида, шунингдек оғзаки ва ёзма адабиётларда сақланиб қолган ўтмиш омиллари (урф-одат ва ананалар), кишиларнинг турмуш тарзи кабиларни ўз ичига олади;

3) халқ оғзаки адабиёти маданиятнинг энг қадимги сохаларидан бўлиб, унинг илдизи ибтидоий жамоа ва илк давлатларнинг вужудга келиши даврига бориб тақалади. Унинг баъзи намуналари қадимги юнон тарихчилари, шунингдек Табарий, Масъудий, Беруний, Фирдавсий, Ибн ал-Асир каби шарқ олимлари асарлари орқали бизгача етиб келган. Камарс, Жамшид, Сиёвуш, Афросиёб ҳақидаги афсоналар, Тўмарис ва Широқ ҳақидаги қисса ва ривоятлар шулар жумласига киради. Ёзма адабиётнинг пайдо булишидан олдин мавжуд бўлган бу халқ оғзаки ижодиётида ижтимоий табақаларга мансуб кишиларнинг туриш-турмуши, манавияти урф-одати, айниқса узок ўтмишда мавжуд бўлган ижтимоий муносабатлар ва уларни тартибга солиб туришда муҳим ўрин тутган одат ҳуқуқи ҳақида қимматли малумотлар ўз ифодасини топган;

4) лингвистик манбалар ҳам давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда асосий манбалардан бири ҳисобланиб, мазкур муаммонинг ечимини топишда ўта муҳим омил сифатида хизмат қилади. Тилимизда, аниқроғи, луғавий ҳазинамиз таркибида қадим ўтмишдан қолган ижтимоий-иқтисодий, айниқса, сиёсий-маъмурий ва юридик атамалар: ябғу - хоқоннинг биринчи ўринбосари ёки бош вазир; тегин – тахт вориси, шахзода; сул кул эл кусай, ўнг қўл эл кусай

- вазирлик мансаблари , пайцза ёрлик; мол - хирожнинг синоними бўлиб, даромаддан олинадиган асосий солиқ; қози (шариат асосида иш юритувчи судья); ёрлик (олий ҳукмдорлар чиқарадиган расмий юридик ҳужжат) ҳам ўрин эгаллаган. Жой ҳамда халқ, қабила ва уруғ номлари: Аравон, Кампир равот, Нукус, Хўжайли, Чиноб, Найман, Манғит, Сарой, қабилар қадимий манбаларида кўплаб учраб туради. Бундай атамалар, шубҳасиз, қимматли тарихий маълумотлар ҳисобланиб, аجدодларимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Уларнинг келиб чиқиши ва этимологиясини эса лингвистика фани ўрганади;

5) ёзма манбалар тарихий манбаларнинг муҳим ва асосий туридир. Улар жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, кишиларнинг ўзаро муносабатлари натижасида вужудга келган ва ўша замонларда содир булган ижтимоий-сиёсий воқеа ва ходисаларни акс эттиради. Бу манбалар ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

Ёзма манбаларнинг мазмуни, моҳияти ва хусусиятидан келиб, уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга маҳаллий ҳукдорлар чиқарган расмий ҳужжатлар: ёрлиқлар, нишонлар, фармонлар, иноятномалар, молиявий ҳисобот дафтарлари, расмий ёзишмалар қабиларни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ эса, тарихий, гео-космографик, биографик асарлардан ташкил топади.

Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларга оид масалаларни ўрганишда расмий ҳужжатлар, молиявий ҳисоб-китоб дафтарлари ва ёзишмалар алоҳида аҳамият касб этади. Расмий ҳужжатларда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг маълум юридик шаклда ва аксарият ҳолларда, у ёки бу нусхасининг айнан, ўзгаришсиз қайд этилиши келтирилган далил ва маълумотларнинг ҳақиқатга яқин эканлигини тасдиқлайди.

Мисол тариқасида қуйидаги юридик ҳужжатнинг айнан нусхасини хавола этамиз:

«Тарих 975 йил 10 кун зул-қаъда ойида мен, мавлоно Шайх Хасан Али, шариат қонунларига мувофиқ, мулкларимнинг ҳақиқий эгаси сифатида ўз иродам (мақсадим)ни қуйидагича баён этаман: «Менга тегишли ва шахсий мулким ҳисобланган кўпгина уйларни ўз ичига олган, Бухоро (шаҳри) эски қальаси ташқарисида мавлоно Амирий масжиди буйлаб жойлашган ва менга тегишли ховли-жойимнинг барчасини бутунлай ...хожа Калон хожа номи билан машҳур бўлган... хожа Мухаммад Ислон... фарзанди ар-жумандлари... хожа Сад жанобларига бузилмас қонунлари асосида қатъиян ва узил-кесил сотганлигимни маълум қиламан; ушбу мулк ғарб томонда жамоа

(фойдаланиладиган) йўлга, шимолда исми шарифлари қайд этилган харидорнинг дўконларига, шарқ ва жануб томондан Дарвеш уғли Турсуннинг уйларига туташ бўлиб, ...унга эгалик қилишнинг тўла ҳуқуқини мазкур харидор тасарруфи ва инон ихтиёрига тамоман топширдим ҳамда унинг бадалига (зарб этилган) уч юз соф янги кумуш танга олдим...». (Ва бу расмий тадбир) ишончли гувоҳлар иштирокида амалга оширилди, улар: Мавлоно Суфи, Мавлоно Шох Мухтасиб, хожа Хасаншоҳ, хожа Хожи»' Шундай қилиб, расмий ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни малум юридик шаклда бевосита ва кўп ҳолларда айнан қайд этиши билан қимматлидир. Бинобарин, ҳужжатларни тадқиқ этишда, улар устида иш олиб боришда, аниқроғи, уларда баён этилган ижтимоий-сиёсий воқеа ва ҳодисаларни, у ёки бу малумотларни талқин этиш ҳамда улардан фойдаланиш жараёнида нихоятда эҳтиёт бўлмоқ лозим. Бунда биргина ҳужжат ёки малумот билан чекланиб қолмасдан, балки уларни бошқа далиллар билан солиштириб қиёсий ўрганиб, уларнинг тўғрилиги ва ҳолислигига ишонч ҳосил қилган тақдирдагина якуний ҳулосалар чиқариш лозим. Шунинг учун фақат биргина ҳужжата таяниб ижтимоий-сиёсий масала устида қатъий фикр юритиш мумкин эмас.

Тарихий, биографик асарлар давлат ва ҳуқуқ тарихи, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишда, шубҳасиз, асосий манбалардан ҳисобланади. Манбашунослик тарих фанининг бир қатор ёрдамчи палеографик, дипломатик, гералдика, сфратистика, эпиграфика, нумизматика, метрология соҳалари қўлга киритган ютуқларга таянади.

Манбаларни туркумлаш ҳақида фикр юритганда, шуни таъкидлаб ўтмоқ лозимки, ҳозиргача мазкур масала тўғрисида аниқ бир қоида ёки принцип ишлаб чиқилмаган. Баъзи манбашунос мутахассислар уларнинг мазмуни ва моҳиятидан келиб чиқиб, яни манбада қайси масала баён этилганини назарда тутиб туркумлашни тавсия этсалар, бошқа бирлари асарнинг яратилиши, яъни қаерда ва қачон ёзилганига қараб туркумлашни мақул кўрадилар. Яна бир гуруҳ олимлар уларни турларига қараб туркумлашни тавсия этадилар. Бундан ташқари, манбаларни муаллифнинг ўз қули билан ёзилган асл нусхасига қараб туркумлаш ҳоллари ҳам учраб туради.

Биз бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги буюк манбашунос олим Бори Ахмедовнинг фикрларига тўла қўшилаемиз. Манба устида ишлашнинг ҳозирги босқичида, булардан фақат биттасига, яъни манбаларни турларига қараб туркумлаш қоидасига таяниш мақсадга мувофиқдир. Бошқалари эса, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, манбани чуқур ва атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш вазифаларига тўлиқ жавоб бера

олмайди. Биринчидан, фақат биргина, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий маданий, ҳуқуқий ва шу қабиларни яхлит қамраб олган ёки айнан бир муаммога бағишлаб ёзилган асар деярли учрамайди.

Расмий ҳужжатлар: ёрликлар, фармонлар, иноятномалар, вақфномалар, ҳисоб-китоб дафтарлари, расмий ёзишмалар ижтимоий-сиёсий ҳаётни бевосита қайд этадилар. Уларда давлат органлари, бошқарув шакли, тушунчаси, тузилиши, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқни татбиқ этиш ва қўллаш ҳамда ҳуқуқ манбаларига оид кўпгина қимматли маълумотлар учрайди. Шунинг учун ҳам расмий ҳужжатлар давлат ва ҳуқуқ тарихи, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанларини ўрганишда, бошқа тарихий манбаларга қараганда, ўзининг алоҳида мавқеи билан ажралиб туради.

Чунончи, тарихий, гео космографик ва биографик асарлардан фарқли равишда, тарихий воқеалар кенгроқ ва тўлароқ ёритилади.

Аммо зикр этилган манбаларнинг аксариятига хос умумий хусусиятлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда кўпгина воқеаларнинг баён этилишида субъектив ёндашиш, айрим муҳим тарихий воқеаларни ҳаспўшлаб кўрсатиш ёки бир томонлама талқин қилиш ҳоллари учраб туради.

Шунинг учун ҳам бундай асарлардан фойдаланганда, уларни талқин қилганда ҳолисона ёндашув принципини ёдда тутмоқ керак.

Тарихий, гео-космографик ва биографик манбалардан ташқари, яна бир туркум манбалар ҳам мавжудки, улар манбашуносликда абиографик асарлар (маноқиблар)' деб юритилади. Афсуски, яқин-яқинларга қадар бундай асарларнинг ахамияти камситилиб келинди.

Бинобарин, Шарқ халқлари тарихи, хусусан, Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи устида илмий тадқиқот олиб бораётган олимлар ўз илмий изланишларида маноқибларга диний-мистик асарлар тарзида ва увайсия, суҳравардия, яссавия, накшбандия, чиштия тариқати намояндаларининг ҳаёти тафсилотининг баёни сифатида қараб келганлар.

Дарҳақиқат, бундай ёзма манбалар фақатгина шайхларнинг, рухонийларнинг оилавий тарихи баёнидан иборат бўлиб қолмасдан, балки уларда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаётига оид, қолаверса, ҳуқуқий манбаларга тегишли қимматли маълумотлар, ўта зарур фактик материаллар ҳамда юридик ҳужжатлар кўплаб учрайди. Мазкур ахборотлар ўзбек давлатчилиги за ҳуқуқи тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Шу ўринда ҳукмдорларнинг маноқиблардан ўрин олган фармон ва ёрликларини, расмий ёзишмаларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим.

Бундай юридик ҳужжатлар ўзбек мумтоз қонунчилигининг анъанавий ҳуқуқ ижодкорлиги принципларига амал қилиб келганлигидан далолат беради.

Ўрта асрлар ҳукмдорлари фармон ва фармойишларининг умумий хусусиятлари шундан иборатки, уларнинг тузилиш тартиби бир-бирига жуда ўхшаш бўлиб, мусулмон ҳуқуқи ижодкорлиги анъаналарини акс эттиради. Фармонда белгиланган мажбуриятларнинг ижро этилиши масалалари, баён этилган ҳолатларнинг бажарилишидан бўйин товлаш ёки унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш учун юридик жавобгарлик масъулияти аниқ кўрсатиб қўйилган.

Ҳужжатлар мазмуни баён этилишидан олдин фармон берувчининг шахсияти, даражаси, мақоми, мавқеи ва нуфузи ифода этилиб, унинг исмига қўшиб ёзилади. Масалан, «Равзат ар-ризван» да Хуросон подшоси Хусайн Бойқаро фармони «Абулғозий Султон Хусайн Баходир» унвони билан бошланиб, бу ерда «Хусайн» ҳукмдорнинг исмидир. Унга «Абулғозий», «Баходир» каби нисбатлар қўшиб ёзилган. Бошқа бир ҳужжат, Абдуллахон II нинг фармонини олсак, унда ҳам биринчи ҳужжата хос бўлган хусусият акс этанлигининг шохиди бўламиз, яни «Абулғозий Абдуллох Баходирхон сузимиз». Бу фармонда ҳам, юқорида таъкидлаб ўтилгани сингари, ҳукмрон Абдуллохнинг исмига «Абулғозий», «Баходир», «хон» нисбалари қўшиб ёзилган. Умуман олганда, одат тусига кириб қолган бундай қоидалар қонунчилик фаолиятида қатъий, анъанавий услубга айланиб қолган.

Баъзи фармонларда ҳамду сано, мақтовлар, эпитетлар ва араб элементлари шу қадар кўп ишлатиладики, уларнинг хажми фармоннинг асосий мазмуни хажмидан ҳам бир неча бор кўпайиб кетади. Ушбу расмийликдан сўнггина фармон берилишидан кўзланган асосий мақсад ифода этилади. Масалан, агар фармон ворислик ҳуқуқи масаласида чиқариладиган бўлса, меросхурларнинг тўлиқ исми, насл насаби ва баъзи ўринларда уларнинг лақаблари ёки нисбалари ҳам аниқ кўрсатилади. Меърос мулкларнинг микдори, хажми, сифати, тавсифи, жойлашган ернинг номи ва ҳудуди ҳамда олдин кимга тегишли булганлигини ифодалаш асосий шартлардан бири ҳисобланади!

Шунинг билан бирга, мероснинг тақсимланиш тартиби, унинг адолатли амалга оширилиши мустаҳкамлаб қўйилади. Жумладан, Хожа Сад меросининг унинг ворислари бўлмиш ўғиллари Хожа Тожиддин Хасан ва Абдурахмон хожалар ўртасида мол мулкнинг тақсимланиши шарият нормаларига биноан «сулс-сулсон» қисмида белгилаб қўйилган. Унда: «Ёш жаноблар амлок

(мулклар)ни шариат (қонунлари)га асосан ўзаро тақсимлаб олсинлар, суюрғолларни эса учга бўлсинлар ва учдан икки (2/3) қисмини улуғ оғалари ва қолган бир қисмини (ёши) кичик инилари олсинлар», - деб таъкидланган.

Фармоннинг охириги қисмида уларнинг аниқ берилган вақти, йили, ойи куни кўрсатилган. Баъзи ҳолларда эса, унинг қайси вақтдан бошлаб кучга кириш муддати ҳам белгилаб қўйилган. Сўнггида эса, фармонни иншо этган шахснинг тулиқ исми, насл-насаби ифода этилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, манбашунослик қадимги даврлардан бошлаб то ҳозирги кунгача маълум тажриба ва куникмалар ҳосил қилди. Кўплаб ёзма ёдгорликларнинг энг асосийлари асл нусхада факсимилияси, танқидий матни ва илмий изохли таржималари чоп этилди. Турли қўлёзма фондлари, музейлар, кутубхоналар, архивлар ҳамда шахсий жамғармаларда сақланаётган ёзма ёдгорликларнинг каталоглари тавсиф этилиб элон қилинди. Маълум даражада манбашунослик соҳасидаги амалий ишлардан қўлга кири-тилган натижалар муайян соҳа мутахассислари томонидан умумлаштирилди.

Аммо манбашунослик бўйича амалга оширилган ишлар уммондан томчидир, шу туфайли келгусида амалга ошириладиган ишлар, илмий тадқиқотлар учун энг қулай, муносиб таҳлил ва тадқиқ услубларини аниқлаб олиш ҳамда ишлаб чиқиш, уларнинг энг замонавийлари ва самарадорларини илмий амалиётта тадбик этиш давр талабидир.